

Belgelerle 1898 Balıkesir Depremi Sonrasında Zağanos Paşa Cami ve Türbesinin İnşa Süreci

The Construction Process of Zaganos Pasha Mosque and Tomb after the 1898 Balıkesir Earthquake with Documents

Prof. Dr. Oya ŞENYURT*

DOI: 10.46641/medeniyetsanat.1360193

Araştırma Makalesi / Research Article

Öz

Balıkesir Zağanos Paşa Külliyesi, Fatih Sultan Mehmed'in vezirlerinden Zağanos Paşa tarafından 1461 yılında inşa ettirilmiştir. Külliye cami, hamam, imaret, türbe, muvakkithane, muallimhane ve bedestenden gibi yapıları içermekteyken bu yapılardan muallimhane, imaret ve bedesten bugün bulunmamaktadır. Balıkesir'de 1898 yılının Ocak ayında yaşanan deprem pek çok yapının yıkılmasına sebep olurken Balıkesir'in en büyük külliyesi olan Zağanos Paşa külliyesi de bu deprem sebebiyle hasar almış ve 1898 yılının son aylarında yeniden inşası için girişimde bulunulmuştur. Makalede, 1898 yılının Ocak ayında Balıkesir'de meydana gelen deprem sonrasında Zağanos Paşa cami ve türbesinin yeniden inşa edilmesine ilişkin sürecin arşiv belgeleri ışığında ele alınması amaçlanmıştır. Yapıların inşası için öncelikle keşif yapılmış, münakasa açılmış, vakfın ve hazinenin yeterli gelire sahip olmaması nedeniyle halkın maddi destekleriyle cami ve türbenin inşa işleri gerçekleştirilmiştir. İnşa süreci boyunca yapılan işler hakkında şikâyetler ve eleştiriler olmuş, yönetimin ve halkın ikna edilmesi ve maddi sorunlara çare bulunması süreç yönetiminin güçlükleri olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Balıkesir, 1898 Depremi, Zağanos Paşa Külliyesi, Münakasa, Çizimler

Abstract

Balıkesir Zaganos Pasha Complex was built by Zaganos Pasha, one of the viziers of Mehmed the Conqueror, in 1461. The complex included a mosque, a bathhouse, an imaret, a mausoleum, a muvakkithane, a muallimhane, and a bedesten (covered bazaar), but the muallimhane, imaret, and bedesten do not exist today. While the earthquake in Balıkesir in January 1898 destroyed many buildings, Zaganos Pasha Complex, the largest complex in Balıkesir, was also damaged by the earthquake, and an attempt was made to rebuild it in the last months of 1898. This article aims to examine the process of rebuilding the Zaganos Pasha mosque and mausoleum after the earthquake in Balıkesir in January 1898 in the light of archival documents. For the construction of the mosque and mausoleum, a survey was made, a debate was opened, and the mosque and mausoleum were built with the financial support of the people due to the lack of sufficient income from the foundation and the treasury. Complaints and criticisms about the work carried out throughout the construction process. Convincing the administration and the public and finding solutions to financial problems were identified as process management challenges.

Keywords: Balıkesir, 1898 Earthquake, Zaganos Pasha Complex, Debate, Drawings

* Kocaeli Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, oyas026@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4837-3960

Giriş

1898 yılı Ocak ayında başta Balıkesir merkezi, çevresindeki ova köyleriyle Bigadiç, Kepsut ve kısmen Sındırgı ilçeleri de dahil olmak üzere çok şiddetli bir depremle sarsılmış, can kaybı yönünden değilse de, maddi yönden büyük kayıplarla karşılaşmıştır. Deprem, 17 Kanûn-ı sâni 1313/6 Ramazan 1315/29 Ocak 1898 tarihinde gerçekleşmiştir. Belirli büyüklükteki her deprem gibi, 29 Ocak 1898 Balıkesir depreminde de can ve mal kayıpları olmuştur. Ancak, ikaz niteliğini taşıyan ilk (öncü) deprem dolayısıyla insanlar, ikinci ve üçüncü deprem sırasında önemli ölçüde, evlerini ve binaları terk etmiş bulduklarından, can kaybı ve yaralı sayısı, meydana gelen depremin ve sebep olduğu yıkıntının büyüklüğüne oranla, oldukça düşük kalmıştır (Yazıcı, 2001: 152, 154). Balıkesir merkezdeki binaların tamamı dikkate alındığında; yapıların % 51.14'ünün tamamen yıkıldığı, % 47,6'sının kısmen yıkılarak tamire muhtaç hale geldiği, % 1,21'inin ise çok hafif derecede hasara uğradığı ortaya çıkmaktadır. Balıkesir merkezde enkaz altından 38 kişinin cesedi çıkarılırken, 138 kişi de yaralanmıştır (Satılmış, 2020: 540).

Bu makalede bir Osmanlı yapısı olan ve depremden sonra hasar gördüğü için (Görsel 1-2) yeniden inşası gündeme gelen Balıkesir'deki Zağanos Paşa külliyesine ait arşiv belgeleri değerlendirilecektir. Yapının yeniden inşasına ilişkin alınan kararlar, yapılan tasarımlar, yapım süreci ile bu konudaki tartışmalar ve şikâyetler ele alınarak, Osmanlı'nın son dönemlerinde külliye ve caminin üzerinden deprem sonrasında inşa süreçlerinin yönetimi hakkında değerlendirme yapılması amaçlanmıştır.

Külliye 1461 yılında inşa ettiren ve adını veren Fatih Sultan Mehmet'in veziri Zağanos Paşa'nın kimliği hakkında kesin bilgiler bulunmamaktaysa da onun bir kahraman komutan olduğu, Osmanlı'ya ve Balıkesir'e sayısız hizmetlerinin geçtiği bilinmektedir (Ekinci, 2011: 17). Yüzbaşı İshak Hakkı Bey "1920'de Balıkesir" başlıklı kitapta Zağanos Mehmed Paşa'nın Fatih Sultan Mehmet'in eniştesi olduğunu ve aslen Balıkesirli olmadığını ancak ömrünün çoğunu Balıkesir'de geçirerek ailesinin buraya yerleştiğini ifade eder (Yüzbaşı İshak Hakkı Bey, 1997: 76). Ayrıca, İstanbul'un fethi sırasında da Zağanos Paşa'nın önemli hizmetleri olmuştur (Şimşir, 2006: 140). Zağanos Paşa'nın Şubat 1462 (Cemaziyelevvel 866) tarihinde tescil ettirdiği vakfiyesine göre, Balıkesir şehrine bir cami, bir muallimhane, bir imaret ve bir de hamam yapılmıştır. Hamam, Zağanos Paşa Camisi'ne yakın olup, 1462 yılı Şubat ayından önce cami ile birlikte yapılmış ve "Paşa Hamamı" veya "Çifte Hamam" olarak adlandırılmıştır (Öntuğ, 2013: 432). Söz konusu hamam külliyesinin günümüze ulaşmış orijinal en önemli parçası olarak şehir merkezinde, çarşı içinde Ahmet Paşa Meydanı'nda yer almaktadır (Tüfekçioğlu, 2006: 449).

H. Sözlü'ye göre (2014: 25) cami, hamam, imaret, türbe, muvakkithane, muallimhane ve bedestenden oluşan külliye, Balıkesir'in en büyük külliyesidir. Ancak bu yapılardan muallimhane, imaret ve bedesten bugün bulunmamaktadır. Külliye ilk yapıldığı zaman şehrin kenarına inşa edilmiş ve şehrin külliye doğru yayılmasını ve yeni bir çehre kazanmasını sağlamıştır (Mutaf, t.y.: 15).

1864 tarihli bir tahriratta Balıkesir'in ortasında 100 dönüme yakın bir yerin eskiden meşhur bir panayır yeri olduğu, bunun sağ tarafında Yıldırım Bayezid Külliyesi'nin, diğer tarafında ise Şerefeddin Paşa'ya ait bir han ve hamamın bulunduğu, bu meydanın iki tarafında Zağanos Paşa Külliyesi'nin yer aldığı belirtilmektedir. Eskiden panayır yeri olarak işaret edilen bu alan, Hisariçi mahallesinin de yer aldığı Hisariçi mevkiidir. Burası Balıkesir'in asıl meydanı veya merkezi olan bir yer olarak tanımlanmıştır (Egawa, 2008: 432). Zağanos Paşa külliyesinin Balıkesir'in merkezinde konumlanan simge bir yapı olması

sebebiyle 29 Ocak 1898 depreminden sonra bu külliyeinin imar ve ihyasına halk büyük önem vermiştir.

1. 1898 Yılında Yapıların Eksiltme (Münakasa) Usulü İle İnşasına Dair Girişimler

Balıkesir depreminin gerçekleşmesinden sonra sancağın en büyük mülkî yöneticisi olarak Ömer Ali Bey gerekenleri hemen planlama ve uygulamaya geçirme gayreti içine girmiştir. Ömer Ali Bey Balıkesir depremi sırasında bir seneyi aşkın süredir Karesi mutasarrıfı olarak görev yapmaktaydı ve bu onun ilk mutasarrıflığıydı (Yazıcı, 2003: 67). Ömer Ali Bey'in depremden yaklaşık sekiz ay sonra Zağanos Paşa külliyesinin yeniden inşası için harekete geçtiği ve eksiltme usulü ile yapının inşasını taliplilerine bırakmak için işlemleri başlattığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Arşiv belgeleri içinde Şurâ-yı Devlet tasnifinde 148/42 kodlu ve içeriği kalabalık bir dosya içinde Zağanos Paşa külliyesinin camisi, türbesi, muvakkithanesi, sıbyan mektebine dair münakasa kamesi, rayiç defteri ile yapılara ilişkin çizimler yer almıştır. Bu dosya içinde ayrıca Balıkesir'de bulunan Hacı Kaya Cami'nin keşif defteri ve çizimi de bulunmaktadır (BOA., ŞD., Dosya no: 148, Gömlek no: 42).

Zağanos Paşa türbesinin münakasa kamesinde Balıkesir'de depremden zarar gören Zağanos Paşa türbesinin keşif evrakı ve resmine bağlı olarak yeniden inşa edilmesi ve ihale bedelinin ise mecdiye on dokuz kuruş hesabıyla¹ verileceği ifade edilmiştir. Münakasaya katılan kişinin ziraat ve ticaret odasından onaylanan belgeye (sertifikaya) sahip olması ve güvenilir bir kefil bulması istenmiştir. Münakasa süreci kaimenin üzerinde yazan tarihten itibaren 15 gün uzayacak ve indirim %3'ten aşağı kabul edilmeyecektir. Müteahhidin yaptığı işler oranında yapılacak ödeme her on beş günde bir kere nafia mühendisi ve belediye kalfaları tarafından yapılan keşif ve verilecek rapor üzerine idare meclisinin onayı ile mecdiye on dokuz kuruş hesabıyla gerçekleşecektir. Bunun %10'u inşaatın kabul ve resmi açılışı yapıldıktan sonra iade edilmek üzere tutulacak, ikinci keşif ve resmi açılış yapıldıktan sonra müteahhidin hesabı kapatılacaktır. İnşaat keşif evrakına ve resmine uygun olmadığı halde yıkılarak fenni tarifine uygun olarak tamamlanması müteahhide tebliğ edilecek, zarar ve ziyan müteahhide ait olacaktır. Müteahhidin bu sebepten dolayı hiçbir şekilde dava açmaya hakkı olmayacaktır. Ortaya çıkacak enkazdan yalnız sağlam kereste, taş ve kiremit müteahhide ait olacaktır. Müteahhit izin çıktıktan sonra hemen inşaatı başlayacaktır. Münakasa süresi 1898 yılının 27 Ekim'inden ayın sonuna kadar olarak belirlenmiştir (BOA., ŞD., Dosya no: 148, Gömlek no: 42-40).

26 Ekim 1898 (14 Teşrin-i evvel 1314) tarihinde düzenlenen ve türbeye ait olan münakasa kamesi dikkate alındığında depremin olduğu yılın sonlarına doğru tamir için girişimde bulunulduğu söylenebilir. Bununla birlikte Balıkesir'de depremden harap olan Zağanos Mehmed Paşa camii, türbe ve mektebinin tamirinin 500.000 kuruşa mal olacağı anlaşılmış ancak bu paranın yapının vakfından ödenmesi mümkün görülmemiştir (BOA., ŞD., Dosya no: 148, Gömlek no: 42-46). 5 Teşrin-i evvel 1314/17 Ekim 1898 tarihli bir evrakta vakfın gelirinden ödenmesi mümkün olmayan inşa bedeli için ahalinin de rızasıyla iane toplanması hakkında Hüdâvendigâr vilayet vekaletinden talepte bulunulmuştur. Ayrıca iane biletinin basılması ve dağıtımı için bir komisyon kurularak inşaatı başlanması

¹ 1844 yılında 20 kuruşluk sikke olarak piyasaya sürülen ve üzerinde 20 kuruş değerinde olduğu yazan mecdiyelerin kıymetinin devlet tarafından 19 kuruş kabul edilecek olması nedeniyle resmî belgelerde herhangi bir parasal büyüklükten söz edildiğinde "mecdiye 19 kuruş hesabıyla" ifadesi eklenmeye başlanmıştır. Bu ifadenin eklenmemesi durumunda para miktarı konusunda karışıklık ortaya çıkabilmekteydi (Bölükbaşı, 2022, 606).

hakkında Hüdâvendigâr vilayet vekaleti tarafından izin istenmiştir (BOA., DH.MKT., Dosya no: 2119, Gömlek no: 22). Ancak Ömer Ali Bey'in raporundan anlaşıldığına göre taleplerine yönetimden kısa sürede dönüş olmamıştır (Yazıcı, 2003: 71-72). 4 Şubat 1317/17 Şubat 1902 tarihli bir başka evrakta ise Zağanos Paşa Camii'nin temel atma töreninin yapıldığı ve padişaha dua edildiği bilgisine ulaşılmaktadır (BOA., DH.MKT., Dosya no: 2590, Gömlek no: 17). Söz konusu belgeler dikkate alındığında maddi sıkıntılar sebebiyle halkın yardımları ile yapılacak inşaat için yönetimden kolaylıkla izin çıkmadığı tahmin edilmektedir.

Görsel 1. Deprem sonrasında Zağanos Paşa Camii'nin içinden bir görüntü (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, 90438-0003).

Görsel 2. Deprem sonrasında Balıkesir Zağanos Paşa Camisi'nin avlusundan bir görüntü (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, 90438-0010).

2. Balıkesir Evkâf Muhasebecisi Halid Bey'in Şikâyeti ve Deprem Sonrasında Külliye'deki Düzenlemeler

Mutasarrıf Ömer Ali Bey'in deprem sonrasında Zağanos Paşa külliyesinin yeniden inşası için çalışmaları devam ederken Evkâf Nezareti külliye ile ilgili bazı icraatlarından dolayı Mutasarrıf Ömer Ali Bey'i eleştirmiştir (Yazıcı, 2003: 74). Karesi Evkâf Muhasebecisi Halid Bey ve arkadaşları tarafından yapıldığı ifade edilen bir şikâyet sonucunda da Mutasarrıf Ömer Ali Bey'in başka eleştirilerin hedefi haline geldiği de görülmektedir. Yapılan şikâyete göre Balıkesir'de Gazi Zağanos Mehmed Paşa'nın kâgir türbesi yıkılmış arsasının bir kısmı yola katıldıktan sonra bir kısmına haşeb (tahtadan ya da ahşap anlamına gelmekte) ve dar bir türbe inşa edilmiş ve türbe civarında defnedilmiş olan Müslümanların cenazeleri yerlerinden çıkarılarak, ayaklar altında sürülmüştür (BOA., DH.MKT., Dosya no: 765, Gömlek no: 24-10).

Karesi Evkâf Muhasebecisi Halid Bey ve arkadaşları tarafından yapılan bu şikâyete karşılık verilen cevapta, Balıkesir’de bulunan Zağanos Mehmed Paşa camisi ve türbesinin depremde yıkıldığı ve sadece caminin 6000 lira masrafla ihyasının yapılan keşif sonucu belirlendiği ifade edilmiştir (burada ilk keşif bedeli ile bir tutarsızlık da görülür, geçen sürede maliyet artmış olmalıdır). Ancak devlet hazinesinde hiç para harcanmadan halkın elbirliği ile taş ve toprak toplayarak, kimisi 300 lira harcayarak minareyi, kimisi 80’er lira harcayarak büyük lambalarını, bir kısmı 60-70 lira vererek mermerden yapılmış kapılarını, bazıları birer, ikişer penceresini ve bir kısım ahali de caminin duvarlarını yaptırarak 26 metre yüksekliğinde bulunan caminin duvarlarını inşa ettirmiştir (BOA., DH.MKT., Dosya no: 765, Gömlek no: 24-10). Dosya içindeki bir fotoğraf caminin duvarının ulaştığı yüksekliği göstermek için delil olarak kullanılmıştır (Görsel 3).

Görsel 3. Türbe ve cami duvarının güneydoğu yönündeki görünüşü, fotoğrafın arkasına kubbenin kurşunla kaplanacağı not edilmiştir (DH.MKT., 765/24).

16 Haziran 1319/29 Haziran 1903 tarihli mazbatanın suretinde konuyla ilgili başka şikâyet maddelerinin de olduğu görülmektedir. Buna göre Zağanos Mehmed Paşa vakfından Balıkesir kasabasındaki cami civarında bulunan sıbyan mektebi arsası çarşıya meydan olarak verilmek üzere yerel idare tarafından yıkılmakta ve bazı Müslüman mezarlarının da yerinden edildiği ve diğer kabristanlarda 300-500 yıllık çok sayıda ağacın da ticaret odası aracılığıyla kesildiği ve satıldığına dair iddialar bulunmaktadır. Konuya ilişkin verilen

cevapta, Zağanos Paşa camii, mektep ve türbesinin birileri tarafından yıkılmadığı ve altı yıl önce meydana gelen şiddetli deprem yüzünden tümüyle harap olduğu dile getirilmiştir. Sultanın iradesi ve mutasarrıfın girişimi, ahalinin de yardımıyla yapıların eski durumundan daha sağlam, hoş ve latif bir tarzda inşa edildiği anlatılmıştır. Ayrıca harap durumda kalarak halka gönül darlığı veren türbe ve mektebin oldukça tehlikeli büyük kubbelerinin ortadan kaldırıldığı türbenin temeline kadar sökülerek zarif ve muntazam biçimde yeniden yaptırıldığı belirtilmiştir. Kabristanın harap olan duvarları yeniden inşa edilmiş ve mektebin enkazı hükümet tarafından değil yine şahıslar tarafından nakledilmiştir (BOA., DH.MKT., Dosya no: 765, Gömlek no: 24-11). Ömer Ali Bey, yapıların halkın gayretleri ile inşa edildiğini belirterek, caminin vakfından inşaatlar için katkı verilmemesini eleştirmiştir (Yazıcı, 2003: 76-77).

Şikâyetlere verilen cevapta türbe ve kabristanın eski halinden daha mükemmel ve muntazam olarak düzenlendiği, süslendiği ifade edilmiştir. Evkâf Muhasebecisi Halid Efendi dışında başka dinlere mensup kişilerin bakmaya doyamadığı bir iftihar vesilesi olduğu anlatılmıştır. Mektep arsasının yerinde durduğu vurgulanarak, cami inşaatının bitiminden sonra vakfın parasıyla ya o arsaya ya da uygun bir yere mektep yapılacağı dile getirilmiştir. Gerek cami ve gerekse türbenin harap olan büyük kubbe ve duvarlarının yıkıldığı sırada bazı Müslüman mezarlarının mermerden yapılmış mezar taşları duvar yıkıntıları altında kalıp parçalanmamak üzere kaldırılıp toplanmıştır. Caminin duvarları tamamlanınca her mezar taşının yerli yerine konduğu anlatılmıştır. Tüm bu işler için halktan kişilerin herhangi bir maddi beklenti olmaksızın çalıştıkları ne vakfa ne de kabirlere ihanet etmedikleri ifade edilmiştir. Hıristiyan ahalinin ağaç ve mermer temininde yardımda bulunduğu da vurgulanmıştır (BOA., DH.MKT., Dosya no: 765, Gömlek no: 24-11).

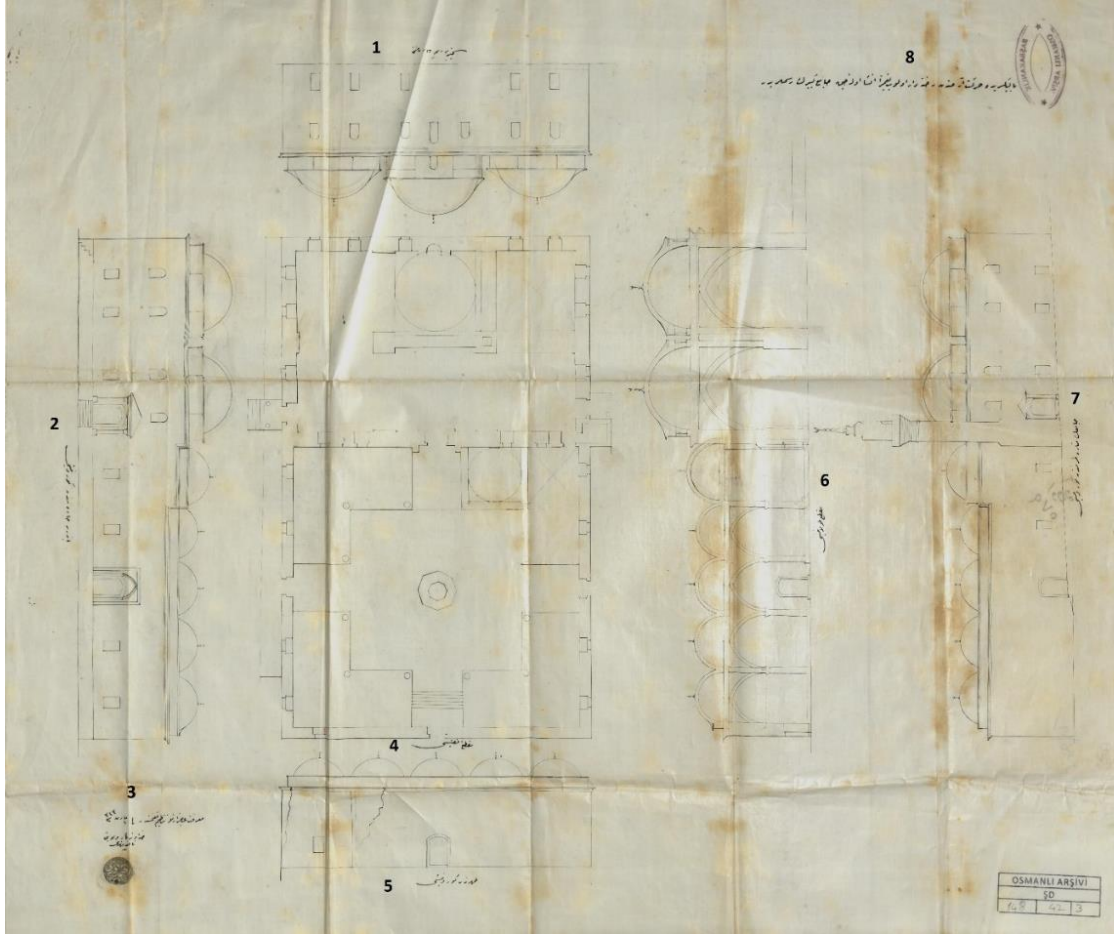
Türbenin ön tarafında çıkıntı yapan Çengelzade'nin kabri, oğlu İsmail Efendi tarafından bir miktar içe doğru alınmıştır. Türbenin içinde biriken bitkiler ve türbenin harap duvarları yıkılınca kendiliğinden devrilen bir çitlembik ağacı kalfaların verdiği rapor üzerine belediye tarafından sakıncalı bulunduğu kesilerek bertaraf edilmiştir. Mutasarrıfın ve komisyonun sadık çalışmalarına karşın her gün çeşitli sözlerin üretilmesinden rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Diğer kabristanlardaki büyük ağaçların ticaret odası aracılığıyla kesilip satıldığı hakkındaki şikâyet için mazbatada verilen cevapta Balıkesir kasabası civarındaki kabristanların korunmasında ticaret ve ziraat odası tarafından itina edildiği ve içindeki ağaçların mamur bir halde tutulması için çalışıldığı, kabristanların çiçek ve meyve bahçesine dönüştüğü belirtilmiştir (BOA., DH.MKT., Dosya no: 765, Gömlek no: 24-11).

3. Gerçekleşenler ve Gerçekleşemeyenler ile Zağanos Paşa Külliyesi'nin Arşiv Dosyalarında Kalan Çizimleri

Ekrem Hakkı Ayverdi, caminin en azından iki ayağa bağlı 6 kubbeli enine gelişen bir yapı olabileceğini ancak eski fotoğraflarda görülmeyen iki ayağın daha bulunabileceğini bu sebeple dört ayağa oturan 9 kubbeli olma olasılığını dile getirir (Ayverdi, 1973: 58, ayrıca bkz. Çobanoğlu ve Erzincan, 2013: 74).

İlk keşif defteri, rayiç defteri ve münakasa kaimesinin bulunduğu Şurâ-yı Devlet 148/42 kodlu dosya içinde yer alan çizim de ise cami iki ayak sisteminde ve mihrap kubbesi daha büyük olmak üzere 6 kubbe ile örtülü olarak çizilmiştir. Hüdâvendigar Vilâyeti Nâfia Mühendisi Ahmed Fevzi tarafından 13 Mart 1897 tarihinde yapılan bu çizimde “tamiren

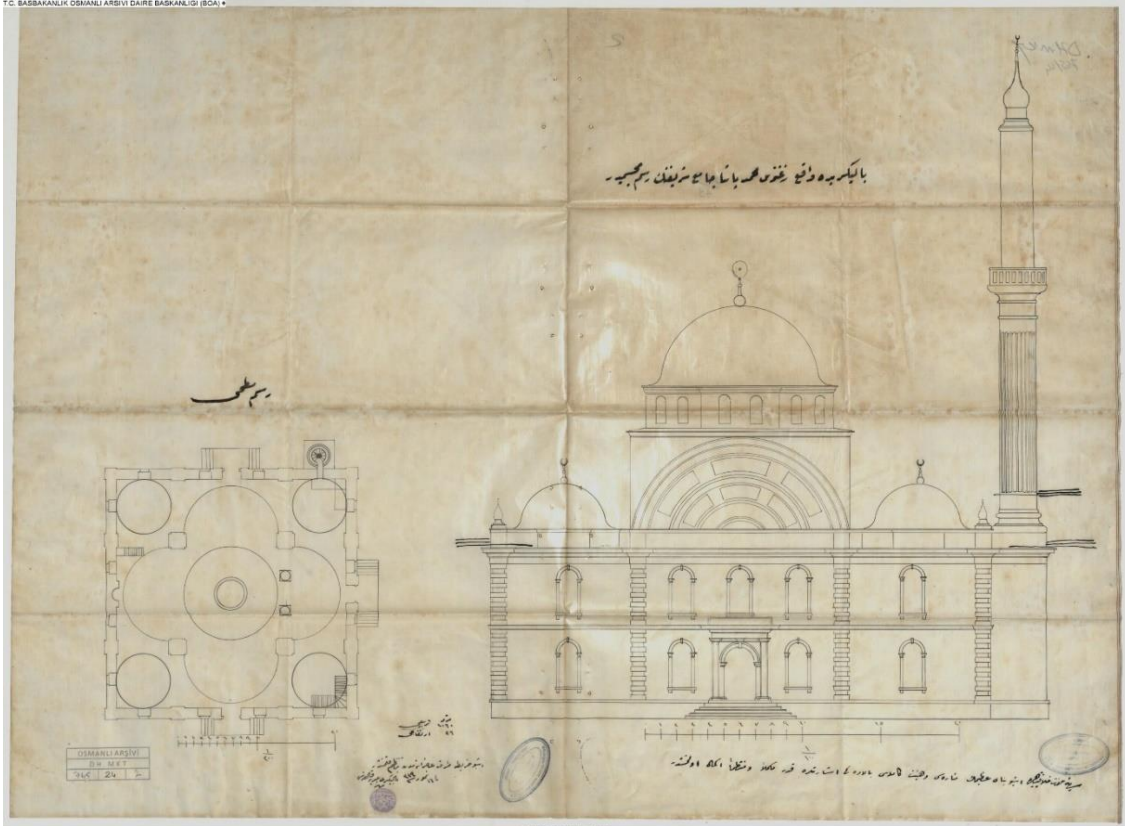
inşa olacak” ifadesi çizimin caminin depremden önceki halini yansıttığını düşündürür. Enine gelişen, 2x3 modülasyonuna sahip caminin dar kenarlarında ikişer, uzun kenarlarında üçer kubbesi bulunmakta ve toplamda altı kubbeli olduğu görülmektedir. Bu sebeple arşivde yer alan bu çizimin (Görsel 4) eski caminin planı olma olasılığı bulunmaktadır. Enine gelişen dikdörtgen formda altı kubbeli çizilen caminin revaklarının dört tarafının beşer sıra kubbeli, ortası şadırvanlı bir avluya sahip olduğu görülmektedir (BOA., ŞD., Dosya no: 148, Gömlek no: 42).

Görsel 4. Caminin tamiren inşasına ilişkin ilk çizim. 1. Cepheden Görüntüsü, 2. Bandırma Caddesinden Görünüşü, 3. Ma'rifet-i âcizânemle tanzîm kılınmışdır fi 1 Mart sene 313/13 Mart 1897. Hüdâvendigar Vilâyeti Nâfi' Mühendisi Ahmed Fevzi. 4. Makta'-ı ufkîsi, 5. Tahrından Görüntüsü, 6. Makta'-ı tûlânisi, 7. Câmî'in minâre tarafından görüntüsü, 8. Balıkesri'de hareket-i arzdan rahnedâr olub ta'miren inşâ olunacak câmî'-i kebîrin resimleridir (BOA., ŞD., 148/42).

Balıkesir belediye kalfası tarafından 16 Temmuz 1319/29 Temmuz 1903 tarihinde yapılan camiye ait bir başka çizimde ise yeni yapılacak caminin ön cephesi ile planı bulunmaktadır. Depremden hasar gören caminin tadil edilmesinden vazgeçilmiş olmalıdır. Cami cephesine ait çizimde caminin iki yanında yükselen duvarların kenarlarına işaretler konarak caminin 1903 yılının Temmuz ayına kadar gerçekleşen kısmı belirtilmiştir (BOA., DH.MKT., Dosya no: 765, Gömlek no: 24). Camiye ait bu çizim

yapının günümüzdeki haline yakın bir görüntü verir. Ancak çizime ait bazı ifadeler kafa karışıklığı yaratacak ölçüdedir. Söz gelimi, orta kubbenin dört tarafında yer alan yarım kubbeler yerine giriş cephesinin çiziminden de anlaşılacağı üzere beşik tonozlar düşünülmüştür. Diğer bir deyişle planda yarım kubbe olarak gösterilen yapı öğeleri giriş cephesinde beşik tonozla dönüşmüştür (Görsel 5-6). Kareye yakın biçimde çizilmiş cami planına göre köşelerde küçük kubbeler yer almıştır (BOA., DH.MKT., Dosya no: 765, Gömlek no: 24). 1904 yılında Mutasarrıf Ömer Ali Bey tarafından bugünkü cami inşa ettirilmiştir (Mutaf, t.y.: 17).

Görsel 5. Balıkesir belediye kalfası tarafından 16 Temmuz sene 1319/29 Temmuz 1903 tarihinde yapılan ikinci çizim. Caminin ön cephe görüntüsünün iki tarafına yapılan işaretler, inşaatın geldiği noktayı göstermektedir (BOA., DH.MKT., 765/24).

Görsel 6. II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri'nde Zağanos Paşa Cami, (Ftg.: 90582-0010).

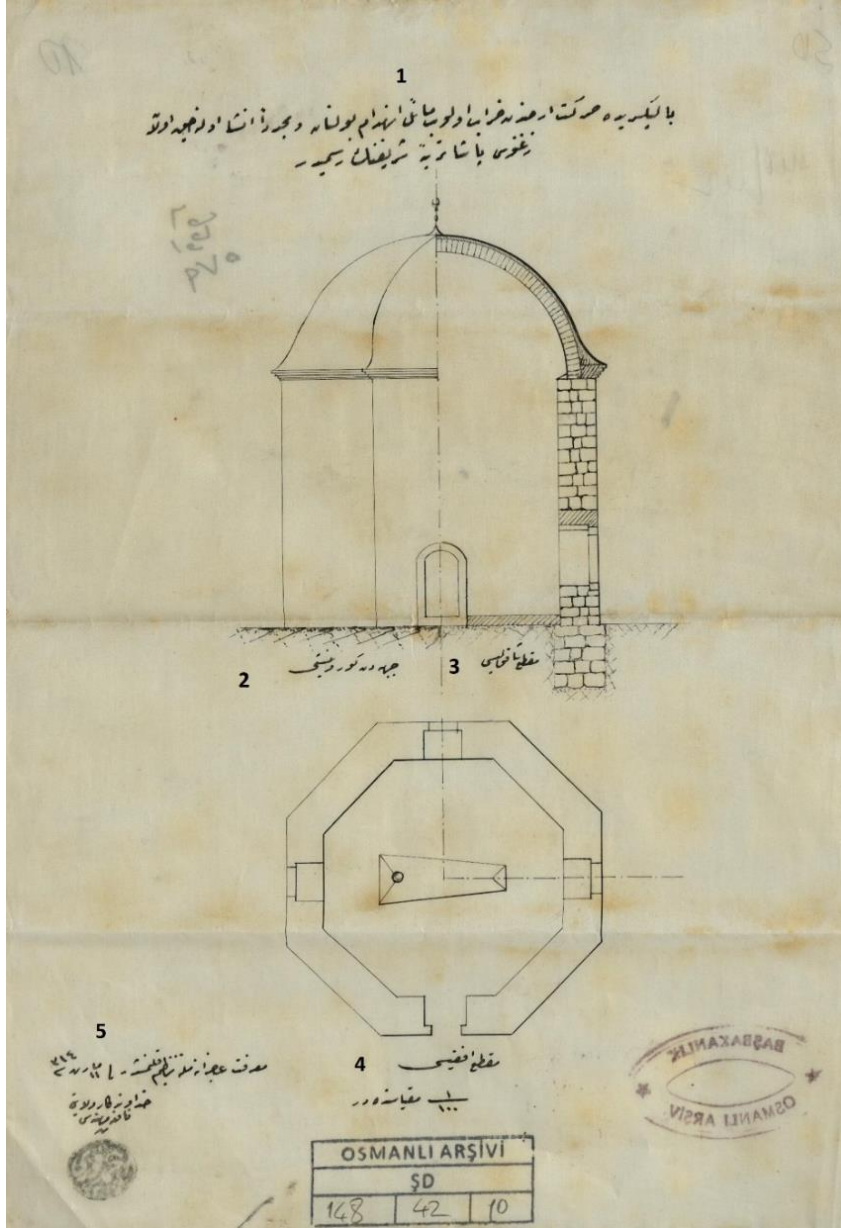
Yapının giriş cephesine ait çizim dikkate alındığında cami tasarımının büyük ölçüde gerçekleştirildiği söylenebilir (Görsel 7). Günümüzde cami üst örtüsü merkezî kubbe etrafında dört adet köşe kubbesi, mihrap önü kubbesi ve beşik tonozlu birimler olarak düzenlenmiştir. Çizimde yapının cephe duvarının iki kenarında ve ortasında iki sıra halinde görülen dışlı çıkıntılar teşkil eden dikey hatlı kesme taş plastırların da uygulandığı görülür. Çizimde caminin giriş cephesindeki tonozun ön kısmı Dolmabahçe Cami örneğinde olduğu gibi (Kuban, 2007: 634) pencereleri taşıyıcı kemerlerle aynı merkezli çemberler gibi tasarlanmıştır. Ancak bu detay uygulanmamış onun yerine ortada büyük iki kenarda küçük boyutta üç tane kemerli pencere açıklığı yapılmıştır. Sabih Erken, Zağanos Paşa Camisi'nin plan şeması ve konstrüksiyonu bağlamında daha çok bir kiliseyi andırdığından söz eder. Bunun sebebini de Osmanlı'nın son dönemlerinde Ermeni ve Rum ustaların inşaat etkinliği ile ilişkilendirir (Erken, 1977: 16-17). Yapının mihrap önü kubbesi dikkate alınmazsa caminin planını Bizans kiliselerindeki "beşleme veya kare haç" adı verilen plan sistemine (Roth, 2019: 351) benzetmek hatalı

olmayacaktır. Köşelerde yer alan dört kubbe ve merkezi kubbeyi dört yandan destekleyen beşik tonoz düzeni kısmen Zağanos Paşa Camisi'nde de görülmektedir.

Görsel 7. Balıkesir Zağanos Paşa Cami günümüzdeki durumu (URL-1)

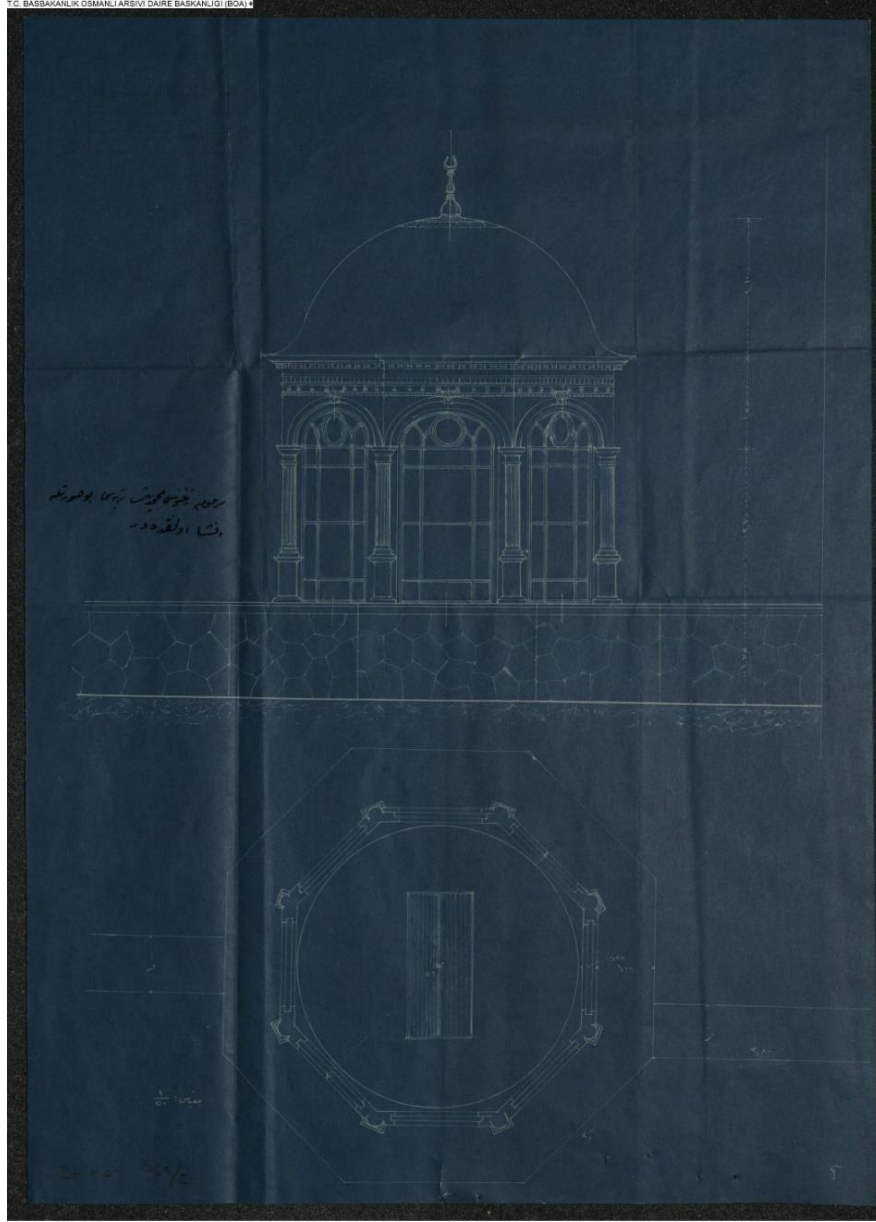
Caminin ilk çiziminin olduğu dosya içinde türbe ve mektep çizimlerine de rastlanmıştır. 11 Mart 1314/23 Mart 1898 tarihli ve Hüdâvendigâr Vilâyeti Nâfia Mühendisi Ahmed Fevzi tarafından yapılan 1/100 ölçekli türbe çiziminde (Görsel 8) Zağanos Paşa türbesinin sekizgen formda üç pencere ve bir kapıya sahip olduğu, ayrıca yüksekliği az olan pencerelerin alt kotlarının zemin döşemesine yakın bir noktadan başladığı tespit edilmektedir. Taş duvarlara sahip biçimde çizilen türbe kesitinde yapı tuğla kubbe ile örtülü olarak gösterilmiştir. Çizimin altındaki ifadelerde yapının depremde harap olduğu, yıkılma eğilimi gösterdiği ve yeniden inşa edileceği yazmaktadır (BOA., ŞD., Dosya no: 148, Gömlek no: 42-10). Bu ifadeler, çizimin yapının eski haline sadık kalarak yapıma olasılığını akla getirir.

Görsel 8. Türbeye ait ilk çizim. 1. Balıkesir’de hareket-i arzdan harâb olub mâil-i inhidâm bulunan ve müceddeden inşâ olunacak olan Zağanos Paşa türbe-i şerîfinin resmidir. 2. Cepheden görünüşü. 3. Makta’-ı şâkûlîsi. 4. Makta’-ı ufkîsi 1/100 mikyâsındadır. 5. Ma’rifet-i ‘âcizânemle tanzîm kılınmışdır fi 11 Mart sene 314. Hüdâvendigâr Vilâyeti Nâfi’a Mühendisi Ahmed Fevzi (BOA., ŞD., 148/42).

Zağanos Paşa türbesinin 1902 yılından önceki yapısı hakkında kaynaklarda bilgi olmamakla beraber türbenin kâgir yapılı ve kubbesinin tuğla ile yapılmış ve üzeri kurşun kaplı olduğu sanılmaktadır. Türbe 1898 depreminde tamamen yıkılmış, bugünkü yapı ise Mutasarrıf Ömer Ali Bey tarafından yaptırılmıştır (Sözlü, 2014: 35-36). 1903 tarihli mavi fon kağıdına beyaz mürekkeple yapılan 1/50 ölçekli bir başka türbe çiziminde ise sekizgen türbe planı tekrarlanmış ancak bu kez türbenin tüm kenarları şeffaflaştırılarak

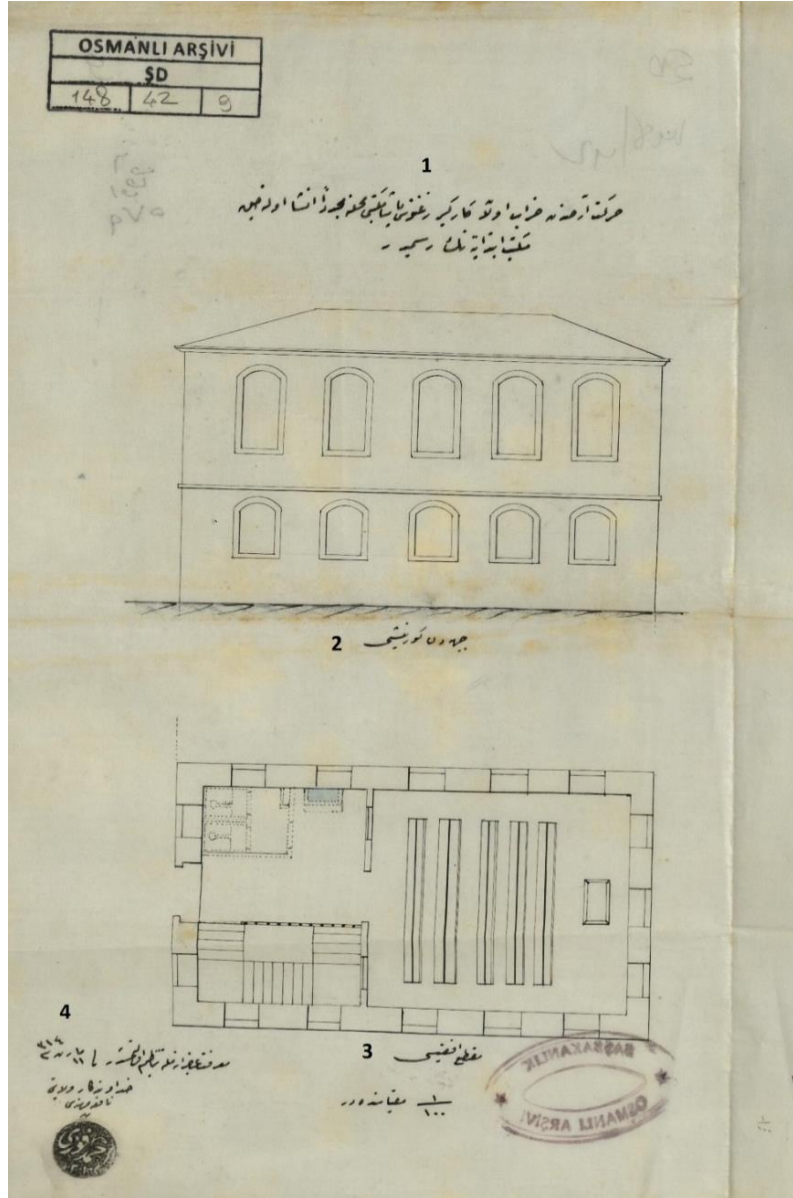
yere kadar inen pencereler düzenlenmiştir (Görsel 9) (BOA., DH.MKT., Dosya no: 765, Gömlek no: 24). Ayrıca yapının eski resimlerinden de bu projeye uygun olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla türbedeki camekânlar sonradan eklenmemiştir. Bu çizimdeki cephe ve plan inşa edilen türbe ile büyük ölçüde tutarlılık göstermektedir.

Görsel 9. Türbenin mavi fon kağıdı üzerine 1/50 ölçekte yapılan ikinci çizimi (BOA., DH.MKT., 765/24).

Zağanos Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'in cami avlusunda yaptırdığı mektep de 1898 depreminde yıkılmıştır. 23 Mart 1898 tarihinde Hüdâvendigâr Vilâyeti Nâfia Mühendisi

Ahmed Fevzi tarafından yapılan 1/100 ölçekli çizimde ise (Görsel 10) yıkılan kâgir Zağanos Paşa mektebinin yerine yeniden inşa edilecek mektebin planı ve görünüşü yer almıştır. Dikdörtgen plana sahip olan mektebin kısa kenarından bir giriş düzenlenmiş girişin sağında merdiven solunda tuvaletler konumlandırılmış ve girişin karşısına da sınıf tasarlanmıştır (BOA., ŞD., Dosya no: 148, Gömlek no: 42-9). İki katlı, kırma çatılı, iki kat boyunca kemerli on pencereye sahip olan mektep münakasaya dâhil edilmekle birlikte inşa sürecini anlatan bir belgeye rastlanmamıştır. Yapı depremden yıkıldıktan sonra yeri avluya katılmıştır (Ayverdi, 1973: 60)

Görsel 10. 1. Hareket-i arzdan harâb olan kâgîr Zağanos Paşa mektebi mahalline müceddeden inşâ olunacak mekteb-i ibtidâiyenin resmidir. 2. Cepheden görünüşü, 3. Makta'-ı ufkîsi 1/100 mikyasındadır. 4. Ma'rifet-i 'âcizânemle tanzîm olunmuşdur fi 11 Mart sene 314. Hüdâvendigâr Vilâyeti Nâfi'a Mühendisi Ahmed Fevzi (BOA., ŞD., 148/42).

Sonuç

Külliyenin yapılarından cami ve türbenin inşası süresince yapılması hedeflenen pek çok işin gerek bürokratik engeller gerekse halktan kişilerin itirazları ve şikâyetleri ile aksamaya uğradığı düşünülmektedir. Bununla birlikte vakfın ve devlet hazinesinin tüm inşaat işlerinin bedelini ödeyecek gücünün olmaması nedeniyle halktan toplanan yardımlar ve malzemeler ile halkın bedenen katkılarıyla cami ile türbenin inşaatının gerçekleştiği ve Mutasarrıf Ömer Ali Bey'in de inşaat faaliyetleri hakkındaki gelişmeleri yönetime sunduğu görülür. Kuşkusuz Ömer Ali Bey sadece Zağanos Paşa külliyesinin inşaatı ile ilgilenmemekte şehirdeki tüm hasarlı yapıların inşa sürecini yönetmektedir. Maddi yetersizlikler nedeniyle halktan toplanacak ianeler için yönetimden izin çıkmasının gecikmesi nedeniyle 1898 yılının Ekim ayında yapılması planlanan münakasadan sonra caminin temeli ancak 1902 yılında atılmıştır. Yapıların ucuza mal olabilmesi için münakasa açılması yeğlenmiş olmalıdır.

Yeni inşa edilen türbenin dar olduğu, kabristandaki cenazelerin yerlerinden çıkarıldığı, külliye yapılarının yıkıldığı, ağaçların kesildiği gibi söylemlerle deprem sonrasındaki yapım faaliyetlerinin kötülendiği ve karalandığı görülür. Yeni yapılan binalar ve düzenlemeler bazı kişileri ikna etmemiş olmalıdır. Külliyyeye ait tüm yenileştirme faaliyetleri kutsal olana saldırı gibi görülmüş yapıların depremden yıkıldığı unutulmuş kişiler tarafından yıkıldığı bile öne sürülmüştür. Buradaki beklentinin eski yapıların tamir edilmesi ya da eski biçimlerine bağlı yeniden inşa edilmesi olup olmadığı açıkça belirtilmemiştir². Ancak, eski cami yapısına ait olduğu tahmin edilen ilk çizimle sonraki çizimin tutarsızlığı bilinmeyen sebeplerle fikir değişikliğine gidildiğini göstermektedir. 1898 depremi sonrasında cami ve çevresinde geniş kapsamlı düzenlemelerin yapıldığı da anlaşılmaktadır. Dönemin bürokratlarının deprem sonrasında süreci yönetirken karşılaştıkları en önemli iki sorundan birinin maddi yetersizliklere çözüm getirmek değerinin ise yapılan mimarlık faaliyetleri hakkında halkın ikna edilme gücünün olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ayverdi, Ekrem Hakkı. (1973). *Osmanlı Mimârîsinde Fâtih Devri 855-886 (1451-1481)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk. (2022). Osmanlı Maliyesinde Akçe Farkı Meselesi (1880 - 1916) Mâhiyetine, Yol Açtığı Sorunlara ve Bulunan Çözümlere Dair Bazı Tespitler. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, (7/2): 602-626.
- Çobanoğlu A. Vefa, Erzincan, Tuğba. (2013). *Zağanos Paşa Külliyesi*. TDV İslam Ansiklopedisi, 44: 73-75.
- Egawa, Hikari. (2008). Tanzimat Döneminde Şehir ve Kasabaların Yeniden İmarı: Balıkesir Şehri Örneği. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 20: 421-443.

² Ekrem Hakkı Ayverdi'nin Zağanos Paşa Camisi ile ilgili tespitlerinde tamiri mümkünken yıkılıp yerine eski ile hiç alakası olmayan "büyük ve kof bir bina" inşa edildiğinden söz etmesi halkın da caminin tamir beklentisi içinde olabileceğini düşündürür (Ayverdi, 1973: 57).

- Ekinci, Resul. (2011). *Zağnos Paşa'nın Balıkesir'deki Vakıfları (16 Numaralı Zağnos Paşa Evkaf Defteri Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi) (H.1278-M.1862)*. Y. Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Erken, Sabih. (1977). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Kuban, Doğan. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Kitabevi.
- Mutaf, Abdülmecit. (t.y.). *Tarihi Eserleriyle Balıkesir*. Balıkesir: Balıkesir Belediyesi Kültür Yayınları Serisi 7.
- Öntüç, M. Murat. (2013). *Osmanlı Dönemi Balıkesir Hamamları (XVI-XVII. Yüzyıl). Tarihçiliğe Adanmış Bir Ömür: Prof. Dr. Nejat Göyünç'e Armağan*. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Roth, Leland M. (2019). *Mimarlığın Öyküsü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Satılmış, Selahattin. (2020). Balıkesir ve Çevresinin Tarihsel Depremleri (1850-1900). *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, 40: 531-547.
- Sözlü, Halil. (2014). *Balıkesir'de Türk Dönemi Mimari Eserleri*. Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Şimşir, Nahide. (2006). XVIII. Yüzyılda Zağanos Paşa'nın Balıkesir'deki Vakıfları Hakkında Notlar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 164: 139-146.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit. (2006). Balıkesir'de Erken Osmanlı Dönemi Hamamları. *IX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı* içinde (s. 447-456), Erzurum.
- Yazıcı, Nesimi. (2003). *Ocak 1898 Balıkesir Depremi ve Sonrası*. Ankara.
- Yazıcı, Nesimi. (2001). Ocak 1898 Balıkesir Depremi Oluşu ve Sonrası. *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*. İstanbul: Globus Dünya Basımevi: 151-195.
- Yüzbaşı İshak Hakkı Bey. (1997). *1920'de Balıkesir*. Balıkesir: Balıkesir Valiliği Kültür Yayınları.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA) belgeleri:

ŞD., (Şurâ-yı Devlet) 148/42.

DH.MKT., (Dâhiliye Mektûbi Kalemî) 2119/22, 2590/17, 765/24.

Görsel kaynaklar

Görsel 1. Deprem sonrasında Zağanos Paşa Camisi'nin içinden bir görüntü (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Ftg.: 90438-0003).

Görsel 2. Deprem sonrasında Balıkesir Zağanos Paşa Camisi'nin avlusundan bir görüntü (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Ftg.: 90438-0010).

Görsel 3. Zağanos Paşa türbe ve cami duvarının güneydoğu yönündeki görünüşü (DH.MKT., 765/24).

- Görsel 4.** Zağanos Paşa camisine ait ilk çizim (BOA., ŞD., 148/42).
- Görsel 5.** Zağanos Paşa camisine ait ikinci çizim (BOA., DH.MKT., 765/24).
- Görsel 6.** Zağanos Paşa Cami, (II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, Ftg.: 90582-0010).
- Görsel 7.** Balıkesir Zağanos Paşa Cami günümüzdeki durumu URL-1: <https://tr.pinterest.com/pin/572801646331756320/> (Erişim Tarihi: 30 Mayıs 2023).
- Görsel 8.** Zağanos Paşa Külliyesi'ne ait türbenin ilk projesi (BOA., ŞD., 148/42).
- Görsel 9.** Zağanos Paşa Külliyesi'ne ait türbenin projesi (BOA., DH.MKT., 765/24).
- Görsel 10.** Zağanos Paşa Külliyesi'nde inşa edilmesi planlanan mektebin projesi (BOA., ŞD., 148/42).

Bu makale iThenticate intihal tespit yazılımıyla taranmıştır. / This article has been scanned by iThenticate plagiarism detection software.

Bu çalışmada "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi" kapsamında uyulması belirtilen kurallara uyulmuştur. / In this study, the rules stated in the "Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive" were followed.

Araştırma tek bir yazar tarafından yürütülmüştür (Katkı Oranı: %100). / The research was conducted by a single author (Author Contribution: 100%).

Çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır. / There is no conflict of interest with any institution or person within the scope of the study.